

Benî Hilâl'in İfrîkiye Göçü ve Siyasî Sonuçları Bakımından Değerlendirilmesi*

The Migration of Benî Hilâl To Ifrîkiye And Its Political Consequences

Yakup KARADUMAN

Dr, Milli Eğitim Bakanlığı

Phd, Ministry of National Education

e-posta: yakup.karaduman53@hotmail.com

Orcid: 0000-0001-6980-2456

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 28 Ağustos / August 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 31 Ekim / October 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 25 Aralık / December 2024

Atıf / Citation: Karaduman, Yakup. "Benî Hilâl'in İfrîkiye Göçü ve Siyasî Sonuçları Bakımından Değerlendirilmesi". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (Aralık 2024), 272-286. <https://doi.org/10.34085/buifd.1540067>.

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. **Plagiarism:** This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected. Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/buif>

* Bu makale, yazarın Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalında yürütülen "Benî Hilâl'in Kuzey Afrika'ya göçü ve etkileri" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Öz

Benî Hilâl, Necid bölgesinde ikamet eden bedevî mizaçlı bir kabileydi. Bu kabile İslâm'ın ilk yıllarında Müslümanlarla savaştı. Huneyn savaşından sonra Müslüman olan kabile, İslâm fetih hareketlerine katılıp Şâm, Irak ve İran fetihlerine iştirak etmiştir. Fethin ardından Hicaz bölgesindeki kabile mensuplarının ekseriyeti Şâm ve Irak'a göçmüştür. Emevîler ve Abbâsîler dönemlerinde Horasan bölgesinde de etkin olan kabile üyeleri, devlet yönetimiyle sorunlar yaşamıştır. Karmatîlerle beraber hareket etmelerinden sonra Hac kervanlarına saldırılarını artıran kabile mensupları, Müslümanların korkulu rüyası haline gelmiştir. Benî Hilâl, Karmatîleri yenen Fâtımîler tarafından Mısır'ın Saîd bölgesine yerleştirilmiştir. Uzun yıllar burada ikamet eden Benî Hilâl, yine Fâtımîlerin talepleri ve yeni yurt arayışları sebebiyle İfrîkiye topraklarına göç etmeye karar vermiştir. Bu göç yolculuğu beraberinde birçok siyasî, sosyal ve ekonomik sonuçlara gebe olmuştur. Siyasî bakımdan Zîrîler ve Hammâdîlerin zayıflamasına sebep olan göç, Fâtımîlerin bölgedeki gücünü yeniden kazanmasına vesile olmuştur. Kayrevân'a giren kabile mensupları, şehri talan etmekten ve yağmalamaktan çekinmemiştir. Benî Hilâl'in zulmü, bölge halkının farklı yerlere göç etmesine sebep olmuştur. Zîrîlerden bağımsız bir şekilde hareket eden kabile üyeleri, bölgedeki şehirlere hâkim olmuş; bu durum istikrarsızlığı beraberinde getirmiştir. Öyle ki Hilâl Araplarının ortaya çıkardıkları bu kaotik durumdan istifade eden bazı güç unsurları kendi bağımsızlıklarını ilan etme yoluna gitmiştir. Zîrîlerden sonra bu göçten en çok etkilenen Hammâdîler, kabilenin vahşiliğinden çekinmiş, bundan dolayı uzun yıllardır idarî merkez olarak kullandıkları Kal'atü Benî Hammâd şehriden Bicâye'ye taşınmak zorunda kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Benî Hilâl, İfrîkiye, Zîrîler, Fâtımîler, Göç.

Abstract

Benî Hilâl was a tribe of bedouin character residing in the Najid region. This tribe fought against Muslims in the early years of Islam. After the Battle of Hunayn, the tribe became Muslim and joined the Islamic conquest movements and participated in the conquests of Shâm, Iraq and Iran. After the conquest, the majority of the tribe members in the Hijaz region migrated to Shâm and Iraq. During the Umayyad and Abbasid periods, the members of the tribe, who were also active in the Khorasan region, had problems with the state administration. The members of the tribe increased their attacks on pilgrimage caravans after they acted together with the Qarmatians and became a fearful dream for Muslims. Benî Hilâl was settled in the Saîd region of Egypt by the Fatimids who defeated the Qarmatians. After residing here for many years, Benî Hilâl decided to migrate to the lands of İfrîkiye due to the demands of the Fatimids and their search for a new homeland. This migration journey had many political, social and economic consequences. Politically, the migration led to the weakening of the Zîrîs and Hammâdîs and helped the Fatimids regain their power in the region. The tribesmen who entered Qayrevân did not hesitate to plunder and pillage the city. The cruelty of Benî Hilâl caused the people of the region to migrate to different places. Acting independently of the Zîrîs, the tribesmen dominated the cities in the region, which led to instability. In fact, some power elements took advantage of this chaotic situation created by the Crescent Arabs to declare their independence. After the Zîrîs, the Hammâdîs, who were the most affected by this migration, were afraid of the savagery of the tribe and therefore had to move from Kal'at al-Bi Hammâd, which they had been using as their administrative center for many years, to Bijāya.

Key Words: Benî Hilâl, İfrîkiye, Zîrîs, Fatimids, Migration.

Giriş

Göç, birçok sosyolojik olayı bünyesinde barındıran, sonuçları itibariyle birçok kesimi etkileyen ve birçok nedene bağlı olarak ortaya çıkan bir nüfus hareketliliğidir. Göç, modern dönemde üzerinde sıklıkla durulan bir kavramdır. Bu kavram modern araştırmacılar tarafından ekseriyetle sanayi devrimiyle özdeşleşen bir mahiyet taşımaktadır. Nitekim modern kuramlar incelendiğinde göç olgusunun neden ve sonuçlarının sanayi devriminden sonra ortaya çıkan, kırsal alanlardan şehir merkezlerine gerçekleştirilen nüfus hareketliliğiyle değerlendirildiği ortaya çıkacaktır. Fakat göç, her zaman insanlık tarihinin bir parçasıydı. Özellikle Mekke ve Medine'deki Müslümanların hayatlarına bakıldığı zaman göçün çok önemli bir yer teşkil ettiği görülecektir.¹ Bu sebeple İslâm tarihindeki göçlerin izahında modern göç kuramlarının bazı noktalarda yetersiz kaldığı söylenebilir. Örneğin Müslümanların göç etmesindeki temel saiklerin başında dinî hassasiyetler gelmekteyken; modern göç kuramlarında göçün sebepleri arasında din neredeyse hiç zikredilmez.

İslâm'ın ilk yıllarından itibaren göç olgusu, Müslümanların hayatında vazgeçilmez yere sahiptir. Bu durum bazen zorunluluktan gerçekleşse de çoğu zaman bilinçli bir tercihin sonucu olarak gerçekleşmiştir. İslâm fethinden sonra Hicaz topraklarında yaşayan Müslümanların Şâm, Irak, Mısır ve Horasan bölgesine gerçekleştirdiği nüfus hareketliliği bu duruma örnek olarak verilebilir. Bu göçler beraberinde birçok farklı sonucu doğurmuştur. Bu sonuçları tespit edebilmek için Müslümanların gerçekleştirmiş olduğu göçlerin her birinin derinlemesine incelenmesi icap etmektedir.

Göç olgusunun Müslümanların hayatında bu kadar geniş bir yer tutmasının sebebini Arap yaşam tarzında aramak gerekir. Nitekim Araplar, Müslüman olmadan önce de konargöçer bir yaşam tarzına sahiptiler. Nitekim Arapların bu yaşam tarzı, şiirlerine kadar sirayet etmiş durumdaydı. Belki de bu yaşam tarzından dolayı İslâm'ın ilk yıllarında ve dört halife döneminde gerçekleşen göçlere, birçok Arap kabilesi gönüllü olarak iştirak etmiştir. Göç olgusunun Müslümanlardaki önemini daha yakından anlayabilmek için İslâm dininin emirlerini de iyi irdelemek gerekir. Zira yaşam tarzı olarak göçe alışık olan Araplar, dinî emirlerin bir gereği olarak hicret etmişlerdir. Arapların daha sonrasında İlä-i Kelimetullâh için fethedilen yeni bölgelere gitmelerinde de dinî saiklerin çok büyük etkisi olmuştur. Kısacası yaşam tarzı ve dinî emirler, göç olgusunu Arapların hayatının vazgeçilmez bir parçası haline dönüştürmüştür.

Yukarıda kısaca ifade etmeye çalıştığımız göç olgusunu Benî Hilâl² kabilesi özelinde incelemeye çalışacağız. Benî Hilâl, göç etmeyi bir yaşam tarzı haline getirmiş ve çok uzun yıllar bu özelliğini muhafaza etmiş, bedevî mizaçlı bir kabileydi. İslâm'ın ilk yıllarından itibaren birçok yere göç eden kabile, son olarak Kuzey Afrika topraklarına gitmiştir. Bu göç, birçok siyasî, askerî, ekonomik ve sosyokültürel etki ortaya çıkarmıştır. Ancak bu etkilerin her biri farklı bir araştırmanın konusu olacak

¹ Fatih Yaman, *Göç ve Toplum* (İstanbul: Ketebe, 2019), 15-43; Savaş Çağlayan, "Göç Kuramları Göç ve Göçmen İlişkisi", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17 (01 Aralık 2006), 72-77.

² Necid bölgesinde ikamet eden Benî Hilâl, İslâm fetih hareketiyle birçok bölgeye yayılmıştır. Bu kabilenin çoğu en son Kuzey Afrika'ya göç edip burada yaşamışlardır. Benî Hilâl soyu hakkında geniş bilgi için bk. Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Küfî İbnü'l Kelbî, *Cemheretü'n-neseb*, ed. Nâci Hasan (Beyrût: Âlemü'l-Kütubi, 1986), 367-373; Ebü Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelûsî el-Kurtubî İbn Hazm, *Cemheretü'nsâbi'l-'Arab*, ed. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kâhire: Dâru'l-Maârif, 1982), 272-274; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb fi ma'rifeti'nsâbi'l-'Arab*, ed. İbrâhîm el-Ebyârî (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, 1980), 219-397; Ebü Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tünisî İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtedei ve'l-haber* (Beyrût: Dâru'l-Fikri, 2000), 6/23-54.

kadar geniş bir muhtevaya sahiptir. Bu sebeple bu araştırmada kabilenin İfrîkiye³ göçünün sadece siyasî etkileri üzerinde durulacaktır. Fakat göçün sonuçlarına geçmeden önce kabilenin İfrîkiye öncesi nüfus hareketliliğinden kısaca bahsedilecektir.

1. Benî Hilâl'in İfrîkiye Göçünden Önceki Durumu

Adnânî soyundan gelen Benî Hilâl, bedevî yaşam tarzıyla ön plana çıkan bir kabileydi. Asıl yurdu Necid⁴ toprakları olan kabile, İslâm'ın ilk yıllarında Taif ve çevresinde ikamet etmekteydi.⁵ Kabile üyeleri, İslâm dinine girmemek için uzun süre direnmişler; fakat Huneyn Savaşı'nın (8/630) akabinde İslâm dinine girmeye mecbur kalmışlardır. Hz. Peygamberimiz vefat ettiğinde isyan hareketine girişen ve zekât vermeyi kabul etmeyen kabile mensupları, ilk halife Hz. Ebû Bekir (11-13/632-634) döneminde tekrar itaat altına alınmıştır. Hz. Ömer (13-23/634-644) ve Hz. Osman (23-35/644-656) dönemlerinde ise kabile üyelerinin fetih hareketlerine katılıp Şâm ve Irak topraklarına yerleştikleri bilinmektedir.⁶

Kabile üyelerinin bir kısmı, Emevîler döneminde Horasan bölgesine göç etmiştir.⁷ Ayrıca Hilâl Arapları içerisinde isyancı bir grubun Emevîler döneminde Mısır topraklarına sürgün edildiği bilinmektedir.⁸ Abbâsîler (133-656/750-1258) dönemine gelindiğinde ise kabile üyelerinin Hicaz, Şâm, Irak ve Horasan bölgelerinde varlık gösterdiği bilinmektedir. Horasan bölgesi dışındakilerin çoğu, Karmatîler⁹ hareketine katılmıştır. Karmatîler ile birlikte Abbâsîlere isyan eden kabile üyeleri hac kervanlarını basmışlar, Kâbe örtüsünü ve Hacerü'l-Esved taşıyı kaçırmışlardır. Fâtımîler (297-567/909-1171), Büveyhîler (320-454/932-1062) ve Abbâsîlere karşı Karmatîlerin yanında duran Benî Hilâl, bu grubun Şâm bölgesindeki varlığının uzamasına vesile olmuştur. Müslümanlar aleyhinde birçok olaya karışan kabile mensupları, Karmatîlerden sonra Bahreyn'i kısa süreliğine ele geçirmişler; fakat

³ İfrîkiye klasik coğrafya eserlerinde Mağrib'in yani Kuzey Afrika'nın doğusunu ifade etmek için kullanılmaktaydı. İfrîkiye'nin sınırları, bugünkü Tunus topraklarını kapsamaktadır. İfrîkiye bölgesi hakkında geniş bilgi için bk. Abdullah b. Abdilaziz b. Muhammed b. Eyyüb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem min esmâ 'il-bilâd ve'l-mevâzi' (mevâzi')* (Beyrût: Âlemü'l-Kütubi, 1982), 1/176; Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrût: Dâru Sâdir, 1995), 1/228-230; Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün'im es-Sanhâcî el-Himyerî Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'âr fi haberü'l-akâtâr*, ed. İhsân Abbâs (Beyrût: Müessesetü Nâsir li's-Sekâfeti, 1980), 47-48; Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd Kazvîni, *Âşâriü'l-bilâd ve ahhârü'l-ibâd* (Beyrût: Dâru Sâdir, 2007), 148.

⁴ Arap yarımadasının orta bölümünde bulunan Necid bölgesinin sınırları güneyde Yemen doğuda ise Irak'a kadar dayanmaktadır. Genelde çöl bir iklime sahip olan bölge, ekseriyetle bedevî Arapların yaşadığı bir yerdi. Bölge hakkında geniş bilgi için bk. Ebû Muhammed Lisânü'l-Yemen el-Hasen b. Ahmed b. Ya'küb el-Hemdânî el-Bekîlî el-Erhâbî Hemdânî, *Sıfatü Cezîretü'l-'Arab* (Leiden: Matbaatu'l-Beril, 1884), 157-179; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî İbnü'l Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, ed. Yûsuf el-Hâdî (Beyrût: Âlemü'l-Kütubi, 1996), 84-90; Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî İbn Havkal, *Şüretü'l-arz* (Beyrût: Dâru Sâdir, 1938), 1/19-39; Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* (Kâhire: Heyetü'l-Ammetü likusûri's-Sekâfeti, ts.), 21-27; Muhammed b. Ahmed el-Makdisî Makdisî, *Kitâbü Ahseni't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm* (Beyrût: Dâru Sâdir, 1991), 78-94; Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 1/9-15; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/261-265.

⁵ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/15.

⁶ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/15; Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî Makrîzî, *el-Mevâ iz ve'l-i'tibâr bi-(fi) zikri'l-ıhtâk ve'l-âşâr* (Beyrût: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyyeti, 1997), 1/351.

⁷ Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avni el-Bağdâdî Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, ed. Muhammed Berkât vd... (Şam: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013), 17/424; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l-)meşâhîr ve'l-a'lâm*, ed. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, 1993), 26/245.

⁸ Makrîzî, *el-Mevâ iz*, 1/51-52.

⁹ Karmatîler, Abbâsîler Devleti döneminde Zenc isyanıyla kendini gösteren ve sonrasında Şâm ve Bahreyn'e hâkim olan bir yapılanmadır. Devlet kültüründen oldukça uzak olan Karmatîler bozgunculuk ve talanla hayatlarını sürdüren bedeviler gibi hareket etmiştir. Karmatîler'in İsmâiliyye doktrinlerini benimsedikleri bilinmektedir. Karmatîler hakkında geniş bilgi için bk. Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 09 Temmuz 2023).

Abbâsîlerin emrindeki grup tarafından yenilgiye uğratılmışlardır.¹⁰ Yaptıkları zulümlerden dolayı daha fazla Hicaz, Irak ve Şâm bölgelerinde barınamayacağını anlayan kabile mensupları, Fâtımîler Devleti'nin daveti üzerine Mısır'ın Saîd¹¹ bölgesine topluca göç etmişlerdir.¹²

2. Benî Hilâl'in İfrîkiye'ye Göçü

Saîd bölgesinde yaklaşık bir asır yaşayan Benî Hilâl, farklı gerekçelerle İfrîkiye topraklarına göç etmeye karar vermiştir. Bu göç bir anda olmamış; kabile üyeleri peyderpey İfrîkiye topraklarına intikal etmişlerdir. İlk etapta neyle karşılaşacağını bilmeyen kabile mensupları için İfrîkiye'ye ilk ayak basan soydaşlarının tecrübeleri çok önemliydi. Nitekim Benî Hilâl'den İfrîkiye topraklarına giden ilk grubun olumlu tecrübeleri, geride kalan kabile üyelerinin göçünde etkili olmuştur. Bunun dışında göçü tetikleyen farklı gerekçeler de bulunmaktadır. Aşağıdaki başlıklarda bu konulara değinilecektir.

2.1. Göçün Sebepleri

Benî Hilâl göçünün başta siyasî ve ekonomik etkenler olmak üzere birçok farklı sebebi bulunmaktadır. Ancak göçün gerçekleşmesinin altında yatan en önemli sebep Fâtımîlerin göç konusundaki isteği ve kararlılığı olmuştur. Bunun dışında kabile üyelerinin ekonomik sebeplerden dolayı farklı yurt arayışlarında bulunmaları da bu göçü tetikleyen unsurların başında gelmektedir. Aşağıda göçün gerçekleşmesindeki temel iki saik üzerinde durulacaktır.

2.1.1. Fâtımîler ile Zîrîler Arasındaki Siyasî Hesaplaşma

Zîrîler (362-543/972-1148), Berberi Sanhâce kabilesinin Zîrî hanedanlığına mensup kişiler tarafından kurulan bir devlettir. Bu devlet, uzun yıllardır Fâtımîlerin hizmetinde çalışmıştır. Fâtımîlerin Kuzey Afrika'da bulunduğu süre zarfında en büyük destekçisi olan Zîrî hanedanlığı mensupları, bu devletin en üst kademesinde görev almışlardır. Fâtımîlerin idarî merkezi Kuzey Afrika'dan Mısır'a taşınmasından sonra bu hanedanlığın bölgedeki varlığı iyice belirgin hale gelmiştir. Fâtımîlerin ekonomik ve siyasî desteğini arkasına alan Zîrî hanedanlığı zamanla Kuzey Afrika'daki etkisini artırmıştır. Bu etkinin bir sonucu olarak kendi adında bir devlet kurmak isteyen Zîrîler, yine Fâtımîlerin desteğini arkalarına alarak İfrîkiye'de bir devlet tesis etmiştir. Bu devlet uzun yıllar boyunca Fâtımîlere bağlı bir şekilde hareket etmiştir. Öyle ki hutbelerde Fâtımî halifelerinin ismi okunur, metinlerde Şii içerikli mesajlar verilir. Zîrîler ekonomik bakımdan da Fâtımîlere sıkı sıkıya bağlı bir devlet olmuş; İfrîkiye topraklarında Fâtımî dinarı veya dirhemi kullanmıştır. Fakat Zîrî hükümdar Muiz b. Bâdîs (406-454/1016-1062) dönemine gelindiğinde bu iyi ilişkiler kendini düşmanlığa bırakmıştır.¹³

¹⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (Kâhire: Dâru'l-Maârif, 1967), 11/119; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/18; Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ' bi-ahbâri'l-e'immeti'l-Fâtımiyyîn el-hulefâ'*, ed. Cemâleddin eş-Şeyyâl - Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed (Kâhire: Meclisü'l-a'lâ lişu'ni'l-İslâmiyyeti, 1971), 2/216; Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mü'lûki Mısr ve'l-Kâhire*, ed. Cemâleddin eş-Şeyyâl-Fehîm Muhammed Şeltût (Kâhire: Dâru'l-Kütubi, 1972), 4/167.

¹¹ Mısır'ın güneydoğusunda geniş bir alan sahip olan Saîd bölgesi, birçok bedevî kabileye ev sahipliği yapmış, bünyesinde birçok şehri barındıran bir alana sahiptir. Bölge hakkında geniş bilgi için bk. Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân* (Beyrût: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyyeti, 2001), 169-170; İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, 1/135-170; Kazvîni, *Âşârü'l-bilâd*, 213; Ebû'l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Alî el-Herevî el-Mevsilî Herevî, *Kitâbü'l-İşârât ilâ ma'rifeti'z-ziyârât* (Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyyeti, 2003), 42-43; Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, 361.

¹² Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî Makrîzî, *el-Beyân ve'l-i'râb bi-men nezele arza Mısr mine'l-a'râb*, ed. Abdünnâim Zayfî Osman Abdünnâim (Kâhire: Mektebetü'r-ravzatü's-şerîfeti lillbahsi'l-İlmiyyeti, 2006), 42-51.

¹³ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İzârî el-Merrâküşî İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib fî (ihtişâri) ahbâri mü'lûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, ed. G.S. Golan ve Levi Provençal (Beyrût: Dâru's-Sekâfe, 1980), 1/277.

Muiz b. Bâdîs, Zîrîlerin başına geçtiği ilk yıllarda Fâtımîler ile arayışı iyi tutmaya özen gösterdi. Fakat Muiz, hükümdarlığının son yıllarında Fâtımîlere muhalif bir tutum takındı. Bu durum, iki devletin arasını açtı ve nihayetinde yıllardır dostane gelişen ilişkiler bir anda bozuldu. Muiz'in siyasî ve ekonomik bağımsızlık için attığı adımlar, Fâtımîleri ciddi derecede rahatsız etti. Muiz'in 441/1049 yılında Fâtımî halifeleri adına okunan hutbeyi, Abbâsî halifeleri adına okutması iki devlet arasındaki husumeti en üst düzeye çıkardı. Muiz'in bu adımı, siyasî bağımsızlık anlamına gelmekteydi. Bunun farkında olan Fâtımîler, Muiz'i uyaran mektupları Kayrevân'a gönderdi. Fakat Muiz, siyasî bağımsızlığını pekiştirici faaliyetler yapmayı sürdürmeye devam edip, hutbelerde Fâtımîleri yerici ifadeler kullandırmaya başladı. Bununla yetinmeyen Muiz, Fâtımîleri destekleyen Şîî gruplara karşı sert bir tutum takındı. Onun bu tavrından cesaret alan halk, Şîîlerin evini basıp yağmalamaya koyuldu. Bu dönemde çok zor günler geçiren Şîî gruplar, uzun yıllar yaşadıkları İfrîkiye topraklarını terk etmek zorunda kaldı.¹⁴

Siyasî bağımsızlık yolunda adımlar atan Muiz, 441/1049 senesinde Zîrîlerin paraları üzerinden Fâtımî halifelerinin ismini ve Şîî içerikli metinleri kaldırmış; bunun yerine kendinin ve eşinin isimlerini yazdırmıştır.¹⁵ Muiz'in bu hareketi, ekonomik bağımsızlık yolunda atılmış bir adımdı. Fâtımîler, Muiz'in bu adımlarına karşı çok sert mesajlar göndermiş; ilk iş olarak Zîrîlerin ekonomik işleriyle ilgilenmek için gönderdikleri elemanlarını geri çağırması ve akabinde tehdit dolu mektuplar göndererek Muiz'i yolundan döndürmeye çalışmıştır. Bu mektupların birinde Fâtımîlerin Veziri Yâzûrî, Muiz'e hitaben şu satırları kaleme almıştır: "Sizin üzerinize Allâh'ın taktir kıldığı şeyi yerine getirmek üzere sert mizaçlı kişilerin olduğu aygırları gönderdik." Yâzûrî'nin bu mektubu, Benî Hilâl'in İfrîkiye göçünde Fâtımîlerin etkin bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.¹⁶

O dönemde Saîd bölgesinde Benî Hilâl'den Züğbe, Riyâh ve Esbec adında üç kol ön planda bulunmaktaydı. Bu kollardan Züğbe ve Riyâh arasında bir husumet mevcuttu. Öyle ki Yâzûrî, bu iki kolu barıştırmak için önemli bir çaba sarfetmiştir. Bunun için en güvendiği isimlerden biri olan Ebû Ali b. Mulhim b. Dînâr el-Akîlî'yi görevlendirmiştir. Akîlî, Züğbe ve Riyâh'ı barıştırmak için kabile reislerine birçok maddî teklifte bulunmuştur. Fâtımî yönetiminin kabile reislerinin talep ettiği maddî diyetleri karşılama üzerine kabilenin iki kolu barışmıştır. Bundan sonra kabile reislerinin İfrîkiye göçüne ikna edilmesi gerekmektedir. Bunun için de birçok maddî teklifte bulunan Akîlî, neticede kabile üyelerinin birçoğunu İfrîkiye göçüne ikna etmeyi başarmıştır.¹⁷

Benî Hilâl'in İfrîkiye göçüne çok kıymet veren Fâtımîler, devlet hazinesinden büyük bir meblağı kabile üyelerine dağıtmıştır. Bununla yetinmeyen Fâtımîler, İfrîkiye'ye göç eden kabile üyelerine aldıkları yerleri kendilerine bağışlayacağı vadinde de bulunmuştur. Öyle ki göç etmeden önce Fâtımî halifesi Müstansır-Billâh (427-487/1036-1094) İfrîkiye bölgesini kabile kolları arasında taksim etmiş; kabile kolları buna göre İfrîkiye bölgesine yerleşmişlerdir. Fakat Benî Hilâl'in bölgedeki ikametinden çok kısa bir zaman sonra bu taksimin bir önemi kalmamış; kabile üyeleri İfrîkiye topraklarını kendi aralarında

¹⁴ Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh* (Beyrût: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyyeti, 1987), 8/265-266; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/277-278; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/216.

¹⁵ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/278.

¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8/295-296; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, ed. Muhammed Alî Beydûn (Beyrût: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyyeti, 2004), 24/116-117.

¹⁷ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/19-20; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/215-217.

yeniden pay etmişlerdir.¹⁸

2.1.2. Benî Hilâl'in Yeni Yurt Arayışı

İfrîkiye göçünün en önemli sebeplerinden biri de Fâtımîler ile Benî Hilâl arasında çıkan çatışmalar neticesinde kabile üyelerinin yeni bir yurt arama arzusudur. Saîd bölgesinde uzun yıllar kalan Benî Hilâl, Fâtımîlere karşı koyabilecek kadar güçlenmişti. Fâtımîler, bölgedeki devlet otoritesini yeniden tesis etmek için kabile içerisindeki olaylara müdahil olmaya başlamıştır. Özellikle kabile reislerini merkezden atamaya kalkan Fâtımîler, büyük bir tepkiyle karşılaşmıştır. Bu tepkilerin en büyüğü Benî Hilâl'in bir kolu olan Benî Kurra'dan gelmiştir. Fâtımîlerin bu tür uygulamalarına razı olmayan Benî Kurra, Fâtımîlere karşı bir isyana girişmiştir. Fâtımîlerin bölgeye merkezden ordu göndermesi, ikili arasında çatışmayı kaçınılmaz kılmıştır. Benî Hilâl'in diğer üyelerinin de gücünü arkasına alan Benî Kurra, 433/ 1052 yılında Fâtımîlerin ordusunu bozguna uğratmayı başarmıştır.¹⁹ Fakat buna rağmen Fâtımîlerin kendilerini rahat bırakmayacağını ve artık Saîd bölgesinde yaşamının çok güç olduğunu anlayan Benî Kurra, kısa zaman zarfında İfrîkiye göçüne iştirak etmiştir. Böylece Saîd bölgesindeki gücünü her geçen gün kaybeden Fâtımîler, bu göçle birlikte hem bölgedeki gücünü yeniden toplamış hem de Zîrîleri cezalandırmıştır.

Benî Hilâl'in İfrîkiye göçüne hız kazandıran diğer bir sebep ise Saîd bölgesinin çok çorak topraklara sahip olmasıydı. Bölge topraklarının çoğu çölle kaplı olduğu için ekim ve dikime uygun değildi. Bununla birlikte Benî Hilâl'in İfrîkiye göçünden önce bölgede yaşanan açlık ve kıtlık hadiseleri kabile üyelerinin farklı bir yurda yerleşmelerini tetiklemiştir. Zaten geçimlerini zor sağlayan kabile, bu hadiselerden sonra göç etme hususunda daha net bir tavır göstermiştir.²⁰ Benî Kurra reisinin 420-421/1029-1039 yılları arasında İfrîkiye topraklarını araştırmak ve incelemek üzere bölgeye seyahat gerçekleştirmesi, Benî Hilâl mensuplarının yeni bir yurt arayışı içerisinde olduklarını ortaya koymaktadır.²¹

Tüm bunlarla birlikte Benî Hilâl'in İfrîkiye göçü öncesinde Nil Nehri'ndeki su seviyesinin azalması, birçok ekolojik sorunları beraberinde getirmiştir. Nehirdeki su seviyesinin düşüklüğü, bitki örtüsünün değişmesine ve otlak arazilerin azalmasına sebep olmuştur. Bu durum özellikle hayvancılıkla geçimini sağlayan Benî Hilâl gibi bedevî kabileleri derinden etkilemiştir. Bununla birlikte Fâtımî halifesi Müstansır'ın ekonomik alanda getirdiği yenilikler, paranın değerini yitirmesine sebep olmuş; bu durum en çok fakir kesimi etkilemiştir. Otlak arazilerin azalmasıyla hayvancılık gelirleri düşen Benî Hilâl, bu ekonomik değişikliklerle birlikte iyice fakirleşmiştir. Neticede tüm bu olumsuzluklar, kabile üyelerinin farklı bölgelere göç etme fikrini güçlendirmiştir.²²

2.2. Göçün Güzergâhı

Fâtımîlerin sunmuş olduğu maddî imkanlar ve Saîd bölgesinde geçimin her geçen gün zorlaşması kabile mensuplarının İfrîkiye göçünü kaçınılmaz kılmıştır. Göçe karar veren Benî Hilâl, İfrîkiye'ye ulaşabileceği en hızlı ve güvenli güzergâhı belirlemeye çalışmıştır. Bu konuda kuvvetle

¹⁸ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/20; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/217.

¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8/302-303.

²⁰ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 5/2-148.

²¹ Rûhî İdrîs Hâdî, *ed-Devletü Sanhâciyyetü (târîhu ifrîkiyyetü fi ahdi Benî Zîri)*, çev. Hammâdi es-Sâhilî (Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1992), 1/250.

²² Muhammed Hasan, *el-Medîne ve'l-Bâdiye bi-İfrîkiyye fi'l-ahdi'l-Hafsi* (Tunus: Camiatu Tunus, 1999), 1/30; Kâsimî Behtâvî, "el-Hicretü'l-hilâliyyetü ilâ's-sahrâi'l-Afrîkiyyeti (el-esbâbu ve'l-in'ikâsâtü)", *Mecelletü's-sâviratü li'd-dirâseti'l-insâniyyeti ve'l-ictimâiyyeti* 1 (2015), 53-63.

muhtemel Fâtımîlerin bilgi ve tecrübesinden de istifade edilmiştir. Zira kabile üyelerinin İfrîkiye bölgesine ulaşıncaya kadar Fâtımî topraklarında uzun bir yol katetmeleri gerekmektedir. Bu durum Fâtımîlerin göç güzergâhına müdahil olduğu ihtimalini güçlendirmektedir.

Klasik coğrafya eserlerinde Mısır'dan Kuzey Afrika'ya ulaşan tarihi bir yoldan bahsedilir. Bu yol üzerinde doğudan batı istikametinde sırasıyla Berka,²³ Trablus²⁴, Kayrevân,²⁵ Tâhert (Tiaret)²⁶ ve Fas şehirleri bulunmaktadır. Benî Hilâl'in göç güzergâhına bakıldığı zaman bu tarihi yolu kullandığı görülmektedir.²⁷ Kabile mensupları Saîd bölgesinden çıktıktan sonra Fâtımîlerin izniyle Nil Nehri'nin batısına geçmişler ve Mısır topraklarında kuzeye doğru ilerlemişlerdir. Akdeniz'e ulaşıncaya kadar kuzey istikametinde giden kabile üyeleri daha sonrasında kıyı şeridini takip ederek Mağrib'e yönelmişlerdir.

Kabile üyeleri Mağrib topraklarında ilk olarak Berka şehrine uğramışlardır. Benî Hilâl mensupları Berka şehrinde biraz ikamet ettikten sonra İfrîkiye'nin önemli sahil şehirlerinden biri olan Ecdâbiye'ye²⁸ gitmişlerdir. Bu şehri talan ettikten sonra Sirte²⁹ bölgesine yönelen kabile üyelerinin Kayrevân'a gitmeden önce son durakları ise Trablus şehri olmuştur. Bu şehirlerde yaşayanların çoğu, Benî Hilâl'in Saîd bölgesinde komşuluk yaptığı Berberi asıllı Levâte kabilesi mensuplarından oluşmaktaydı. Bu sebeple Benî Hilâl üyelerinin bir kısmı daha önceden bir hukuku bulunduğu Levâte mensuplarıyla birlikte yaşamayı tercih edip bu şehirlerde ikamet etmişlerdir. Fakat göçün seyrine bakıldığında zikredilen şehirlerde kalan Benî Hilâl üye sayısının az olduğu, kabilenin ekseriyetinin batı

²³ Mısır'ın Mağrib'e açılan kapısı olan Berka, günümüzde Libya'nın kuzeydoğusunda küçük bir liman şehridir. Bu şehir hem sahili olması hem de Mısır'a giden yol üzerinde bulunması sebebiyle tarih boyunca önemli bir yere sahip olmuştur. Berka şehri hakkında geniş bilgi için bk. Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*, 181; Seyyid Yusuf Hâdî (ed.), *Hudûdu'l-âlem mine'l-meşriki ilâ'l-mağribi* (Kâhire: Dâru's-Sekâfe, 2003), 180; Hasan b. Ahmed Muhellibî el-Azîzî Azîzî, *Kitâbu'l-Azîzî (el-Mesâlik ve'l-memâlik)* (Dumeşk: li't-Tabâati ve'n-Neşri ve't-Tevzîi, 2006), 46; Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (Beyrût: Dâru'l-Ğarbî'l-İslâmî, 1992), 2/650; Kâtib Merrâkuşî Merrâkuşî, *Kitâbü'l-İstibşâr fi 'acâ'ibi'l-emşâr* (Bağdât: Dâru's-Şuûnu's-Sekâfiyyeti, 1986), 1/143; Herevî, *Kitâbü'l-İşârât ilâ ma'rifeti'z-ziyârât*, 51; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/388-389; Şihâbüddîn (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh el-Ömerî İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâliki'l-emşâr* (Abu Dabi: Mecmeu's-Sekâfi, 2002), 3/502-504; Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, 91.

²⁴ Libya'nın kuzeybatısında bir liman şehri olan Trablus, Libya'nın Tunus'a açılan kapısıdır. Tarih boyunca birçok bedevî kabilenin uğrak yeri olan Trablus, geçiş noktasında yer aldığı için bölgede kurulan devletlerin ehemmiyet verdikleri bir şehir olmuştur. Trablus hakkında geniş bilgi için bk. İshâk b. Hüseyin el-Müncem İshâk el-Müncem, *Âkâmü'l-mercân fi zikri'l-medâini'l-meşhûri fi külli mekân*, ed. Fehmî Said (Beyrût: Âlemü'l-Kütubi, 1988), 96; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/25; Ebü'l-Fezâil Safiyyüddîn Abdülmü'min b. Abdilhak b. Abdillâh el-Bağdâdî İbn Abdülhak el-Bağdâdî, *Merâşidü'l-ittilâ' alâ (fi) esmâ'î'l-emkine ve'l-bikâ'* (Beyrût: Dâru'l-Ceyl, 1991), 2/882; Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, 389.

²⁵ Kayrevân şehri Emevîler döneminde Ukbe b. Nâfî tarafından inşa edilmiştir. Kuzey Afrika fetihlerinin devamı bakımından önemli bir görev üstlenen Kayrevân, Ağlebîler ve Zirîler döneminde ilim, kültür ve sanat merkezi haline dönüşmüştür. Şehir, İfrîkiye bölgesinde İslâm'ın yayılmasında da önemli bir işlev üstlenmiştir. Kayrevân şehri hakkında geniş bilgi için bk. Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*, 185-190; İstahrî, *Mesâlik ve'l-memâlik*, 33-39; Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 2/673-678; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/420-421; Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, 486-487.

²⁶ Tâhert, Cezayir'in kuzeyinde bulunan bir şehirdir. Şehir Akdeniz'e uzak olmamakla birlikte biraz iç kesimde yer almaktadır. Tâhert uzun yıllar göçebe Berberi kavimlerin uğrak yeri olmuştur. Tâhert, Tilimsân şehrinin doğusunda yer almaktadır. Tâhert şehri hakkında geniş bilgi için bk. Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*, 195-198; İstahrî, *Mesâlik ve'l-memâlik*, 34; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 2/7-9; Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, 126-127.

²⁷ Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* (Beyrût: Dâru Sâdir, 1889), 85; Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 2/646; İstahrî, *Mesâlik ve'l-memâlik*, 46; Makdisî, *Ahşeni't-tekâsîm*, 216; Hâdî, *Hudûdu'l-âlem*, 143.

²⁸ Libya'nın kuzeydoğusunda Akdeniz'e kıyısı olan bir şehir olan Ecdâbiye, Berka'nın güneyinde bulunmaktadır. Ecdâbiye şehrinin dışında kalan güney bölgesindeki yerler çöllerden oluşmaktadır. Berka'yla sınır olan şehrin, çöl alanları da birbirinin devamı niteliğindedir. Ecdâbiye şehri hakkında geniş bilgi için bk. İbn Hurdâzbih, *Mesâlik ve'l-memâlik*, 222-224; Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*, 181-182; Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 2/650-651; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 100; Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, 11-12.

²⁹ Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*, 182-183; İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, 1/62; Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 2/652-653; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/206-207; Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, 312.

istikametinde göçe devam ettikleri anlaşılmaktadır. Ancak bedevî bir mizaca sahip Benî Hilâl'in uğradıkları şehirleri, talan edip yağmaladıklarına tanıklık edilmektedir.³⁰

Benî Hilâl zikredilen şehirlerde çok az bir direnişle karşılaşmış; bu durum kabile üyelerinin çok kısa bir süre içerisinde İfrîkiye topraklarına ulaşmasını sağlamıştır. Benî Hilâl'in çok uzun bir mesafeyi takriben üç yıllık bir süre zarfında katetmesi ve bir direnişle karşılaşmaması çok şaşırtıcı bir durumdur. Zîrîlerin daha önceki yıllarda İfrîkiye'nin doğusunda bulunan şehirleri müdafaa eden Zenâte kabilesini farklı sebeplerden dolayı bu bölgeden sürmesi, şehirlerin mukavemetsiz kalmalarına yol açmış olmalıdır. Zira Zenâte kabilesi otlak arazilerde yaşayan, savaş yeteneği oldukça yüksek bedevî kişilerden oluşmaktaydı. Bu kişilerin yokluğu Benî Hilâl'in rahat ilerlemesine zemin hazırlamıştır. Öyle ki hayvancılıkla uğraşan Benî Hilâl, Zenâte kabilesinin boşalttığı otlak arazilere yerleşmiş; bu durumu haber olan kabilenin doğudaki soydaşları, İfrîkiye'ye göç etme konusunda heveslenmiştir. Doğudaki soydaşlarının göçe katılmasıyla güç kazanan Benî Hilâl kabilesi, daha öz güvenli bir şekilde Kayrevân'a doğru ilerlemiştir.³¹

2.3. Göçün Siyasî Sonuçları

Benî Hilâl'in İfrîkiye topraklarına göçü 441/1049 yılında gerçekleşse de kabile üyeleri, bu bölgede hüküm süren Zîrîler Devleti ile 44/1052 yılında karşılaşmıştır. Daha önce ikili arasında kurulan temaslardan bir sonuç alınmamış ve nihayetinde Zîrîler ile kabile üyeleri arasında Hayderân Savaşı cereyan etmiştir. Bu savaşta ağır bir yenilgi alan Zîrîler, 3.300 askerini kaybetmiştir. Bu zaferden sonra gözünü Zîrîlerin başşehri Kayrevân'a göz diken kabile üyeleri, birçok kanlı baskınlara girişmişlerdir.³²

Benî Hilâl'in İfrîkiye göçü birçok siyasî, askerî, ekonomik ve sosyokültürel sonuçları beraberinde getirmiştir. Fakat bu göçün sadece siyasî sonuçları değerlendirilecek olunursa bu durumdan en çok etkilenen devletler, o dönemde İfrîkiye'de varlığını sürdüren Zîrîler ve Hammâdîler (405-547/1015-1152) olmuş; göçle birlikte bu devletler zayıflama dönemine girmişlerdir. Benî Hilâl göçünden belki de tek kazançlı çıkan devlet ise Fâtımîler olmuştur. Zira bu göçle birlikte kendisine başkaldıran Zîrîleri cezalandırmış; bununla birlikte bölgedeki siyasî ve ekonomik gücünü yeniden kazanmıştır.

2.3.1. Zîrîler Devleti'nin Zayıflaması

Zîrîler, Benî Hilâl göçünden önce İfrîkiye bölgesinin en güçlü devleti konumundaydı. Fakat özellikle Hammâdîlerle giriştiği savaşlar, bu devletin gücünü zayıflatmıştır. Bununla birlikte Zenâte gibi yerel güçlerle husumet kurulması, Zîrîlerin kan kaybetmesine sebep olmuştur. Tüm bu hususların yanında Fâtımîler gibi güçlü bir devletle sorunlar yaşanması, Zîrîlerin eski gücünü yitirmesine vesile olmuştur. Öyle ki Fâtımîlerin daha önceleri siyasî, askerî ve ekonomik olarak yardım ettiği Zîrîlerin üzerinden tüm desteklerini çekmesi, bölge halkı ve devletleri bakımından vahim sonuçlar doğurmuştur.

Benî Hilâl'in İfrîkiye'ye göç ettiği yıllarda Zîrîler, eski ihtişamlı gücünden oldukça uzaktı. Ancak devletin yaşadığı bu zayıflık, bölge halkı tarafından tam anlamıyla idrak edilmiş değildi. Benî

³⁰ Libya'nın kuzeyinde Akdeniz sahil şeridinde bulunan Sirte, Berka ile Trablus arasında yer almaktadır. Sirte verimli topraklara sahip bir bölgedir. Sirte şehri hakkında geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8/296; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/288; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/20; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/215.

³¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 24/84-94.

³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8/297; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/289-290; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 24/119; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/21; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/217-218.

Hilâl'in İfrîkiye'ye göç etmesiyle birlikte Zîrîlerin zayıflığı aşıkâr olmuş oldu. Öyle ki bir bedevî kabileye dahi güç yetiremeyen devlet, hasımlarından yardım istemek durumunda kaldı. Fakat Zîrîlerin aldığı tüm yardımlara rağmen düzenli bir orduya sahip olmayan ve askerî teçhizat bakımından oldukça geri olan Benî Hilâl'e mağlup olması, devletin ne kadar zayıfladığını ortaya koymaktadır.

Benî Hilâl'in Hayderân zaferinden sonra gerçekleşen hadiseler, Zîrîlerin düştüğü vahim durumu gözler önüne sermektedir. Bu savaştan sonra Benî Hilâl Kayrevân şehrinin dış mahallelerine yerleşmiş; birçok yeri talan edip yağmalamıştır. Kayrevân merkezinde ikamet eden halk, kabile üyelerinin her an şehre saldırabileceği düşüncesiyle geceleri dahi uyuyamaz hale gelmiştir. Halk, korku içerisinde beklerken Muiz b. Bâdîs çaresizce olanları seyretmiştir.³³

Kayrevân'ın dış mahallelerinde ikamet eden kabile mensupları, kısa zaman sonra şehir merkezine doğru harekete geçmişlerdir. Şehir merkezindeki ev, dükkân ve arsaları tarumar eden kabile mensupları, Muiz'in sarayına yönelmişlerdir. Muiz olayların çığırından çıktığını gördüğünde halka kendi başlarının çaresine bakmasını tavsiye etmiş ve Mehdiye³⁴ şehrine gizlice kaçmıştır. Benî Hilâl, Muiz'in sarayında bulunan haremlere el uzatmış ve sarayda bulunan değerli eşyaları Mısır'a göndermiştir. Bu değerli eşyalar arasında Muiz'in özel eşyaları da bulunmaktaydı. Fâtümîler, Mısır halkını sarayında toplamış ve Muiz'in özel eşyalarını sergilemiştir.³⁵ Fâtümîlerin bunu yapmalarındaki sebep, kendisine isyan eden bir kişinin sonunu ibretlik bir hadise olarak herkese göstermek olmalıdır.

Benî Hilâl göçünden sonra Zîrîlerin itibarı ve otoritesi sarsılmış; bölgede yeni güç unsurları ortaya çıkmıştır. Göçten sonra bölgedeki en büyük siyasî ve askerî aktör kuşkusuz Benî Hilâl Araplarıydı. Kabilenin her bir kolu İfrîkiye'nin farklı yerlerini işgal etmiş durumdaydı. Bununla birlikte göçün beraberinde getirdiği kargaşa ve kaos ortamından beslenip büyüyen farklı güç unsurları da zuhur etmiştir. Sefâkus³⁶ şehrini işgal eden Hammû b. Melîk,³⁷ Tunus şehrini hükmüne alan Ahmed el-Horâsânî³⁸ ve belirli bir süre Sefâkus'u elinde bulunduran ayrıca Kayrevân'ı ele geçirmeye çalışan Mâlik el-Alevî bu güç unsurlarından bazılarıdır.³⁹ Bu güç unsurlarının ortaya çıkması, Zîrîlerin bölgedeki devlet otoritesini kaybettiğinin bir alametidir.

İfrîkiye'deki devlet otoritesinin kaybını gösteren bir diğer işaret ise ekonomik alandaki gelişmelerdir. Göçten çok kısa zaman sonra devlet halktan alacaklarını tahsil edemez duruma gelmiş; halk Benî Hilâl'in verdiği zararlardan dolayı vergileri ödeyemez hale gelmiştir. Bununla birlikte kabile

³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8/297; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/289-290; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 24/119; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/21; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/217-218.

³⁴ Kayrevân şehrine oldukça yakın olan Mehdiye, Tunus'un doğusunda önemli bir liman şehridir. Fâtümî sultanlarından Ubeydullah el-Mehdî (297-322/909-934) tarafından 308/921 yılında inşa edilen şehir, onun ismini almıştır. Kurulduğu günden itibaren önemini koruyan şehir, çarşı ve hamamlarla doluydu. Mehdiye şehri hakkında geniş bilgi için bk. Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 2/681-684; Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkkîlî Şerîf İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâk fi'htirâkı'l-âfâk* (Beyrût: Âlemü'l-Kütubi, 1988), 1/281-283; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/229-231; Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'acâ'ib ve ferîdetü'l-garâ'ib*, ed. Onur Mahmûd Zenâfî (Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'l-İslâmiyeti, 2008), 55; Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, 561-562.

³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8/297; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 24/120-121; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/290-294; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/21; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/215.

³⁶ Günümüzde Tunus'un doğu sahilinde bulunan Sefâkus, Mehdiye şehrinin güneyinde bulunmaktadır. Kaynaklarda Sûsa, Mehdiye ve Kâbis şehirleriyle birlikte alınan Sefâkus, zeytini ile ünlenmiş bir yerd. Sefâkus hakkında geniş bilgi için bk. İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, 1/70; Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 2/662-670; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/223; İbn Abdülhak el-Bağdâdî, *Merâşidü'l-ttîlâ*, 2/717.

³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8/363; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 24/121-122.

³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8/462.

³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8/376; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/299; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/217.

üyelerinin halka ek vergi talebinde bulunması, bölge insanının İfrîkiye'den farklı yerlere göç etmesine sebep olmuştur. Zîrîler ise bu durum karşısında bir şey yapamamıştır. Tüm bunların yanında Zîrîlerin kendi adına para bastırarak gücünün olmaması, Fâtımî parasının bölgede yeniden tedavüle girmesine zemin hazırlamıştır. Farklı güç unsurlarının İfrîkiye topraklarında kendi adlarına sikke bastırmaları ise Zîrîlerin düştüğü aciziyeti gözler önüne sermektedir.⁴⁰

Zîrîlerin zayıflamasının en büyük sebebi Benî Hilâl göçü olsa da devletin yıkılmayıp yaklaşık bir asır daha ayakta kalması, yine kabile üyelerinin bu devlete olan askerî ve siyâsî destekleri sayesinde olmuştur. Şöyle ki Zîrî hükümdarlar, devletin varlığını koruyabilmek için Benî Hilâl'in yardımına müracaat etmişler; bu sayede devlet belli bir süre daha tarih sahnesinde tutunabilmiştir. Bu durumu Zîrîlerin bölge devletleriyle giriştikleri savaşlarda ve sahil şeridinden gerçekleşen haclı seferlerinde kabile üyelerinin kahramanca mücadelesinde görebilmek mümkündür.⁴¹

2.3.2. Hammâdîler Devleti'nin Zayıflaması

Zîrîlerden sonra İfrîkiye bölgesinde en güçlü devlet Hammâdîlerdi. Hammâdîler, uzun yıllar boyunca Zîrîlere biat etmiş, bu devlete hizmette bulunmuştur. Hammâdîler zamanla güçlenip kendi devletlerini kurmuştur. İki devlet arasında büyük rekabet bulunmakla birlikte Zîrîler rakibine ekseriyetle üstün gelmiştir. Ancak bu güçle birlikte Zîrîlerin güç kaybetmesi, Hammâdîlerin İfrîkiye bölgesindeki hakimiyet alanını genişletmiştir. Hammâdîler, bu kaotik ortamdan güç devşirip İfrîkiye'nin tamamını ele geçirme arzusuna kapılsa da bunda başarısız olmuştur.

Hammâdîler, İfrîkiye bölgesinin batısında bulunan bölgeye hâkim olduğu için ilk etapta Benî Hilâl göçünden pek fazla etkilenmemiştir. Hatta Hammâdîler, ilk başlarda kabile üyelerinin zulmünden kaçan âlim, şair, esnaf gibi İfrîkiye halkının kültürlü ve zengin kesimine ev sahipliği yapmış; bu durum devletin gelişimine katkıda bulunmuştur. Fakat zaman geçtikçe İfrîkiye'nin çöl bölgesinde yaşayan bedevî Berberi kabilelerin Hammâdîlerin topraklarına gerçekleştirdiği göç, bu devleti birçok açıdan olumsuz yönde etkilemiştir. Bununla birlikte Benî Hilâl'in İfrîkiye'nin birçok şehrini ele geçirmesi, Hammâdîler ile komşu olmalarına zemin hazırlamış; bu durum ikili arasında zaman zaman çatışmalara sebep olmuştur. Hammâdîler bu çatışmalarda çok kan kaybetmiş ve nihayetinde zayıflama dönemine girmiştir. Bu çatışmaların birinde Hammâdîlerin 24.000 askerini kaybetmesi, Benî Hilâl'in bu devlete verdiği zararı göstermektedir.⁴²

O dönem Hammâdîlerin hükümdarı olan Nâsır b. Alennâs, Benî Hilâl ile girişilen savaşlarda devletin çok büyük kayıplar yaşadığını görmüş ve çözüm yolunu bu kabileyle çatışma yaşamayacakları uzak bir bölgeye gitmekte bulmuştur. Nâsır, devletin idarî merkezini Kal'atü Benî Hammâd⁴³ şehrinden yeni inşa ettirdiği Bicâye⁴⁴ şehrine taşımıştır.⁴⁵ Bu kararlar birlikte Hammâdîler, kabile üyelerinin saldırısından kurtulmuş; devlet bir asır daha tarih sahnesinde varlık gösterebilmiştir.

⁴⁰ Hâdî, *ed-Devletü Sanhâciyyetü*, 2/149-269.

⁴¹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/307; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/221-222.

⁴² Uzun yıllar Hammâdîler Devleti'nin merkezi konumunda olan Kal'atü Benî Hammâd, Cezayir'in kuzeydoğusunda dağlık bir alanda kurulan bir şehirdir. Sağlam kalelerle korunan Kal'atü Benî Hammâd şehri hakkında geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8/372; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/299; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 24/122-123.

⁴³ Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, 469.

⁴⁴ Bicâye, Cezayir'in kuzeyinde bulunan liman şehridir. Hammâdî hükümdarı Nâsır tarafından inşa edilen şehir, Berberilerin inşa ettiği şehirlerin ilklerindedir. Bicâye şehri hakkında geniş bilgi için bk. Merrâkuşî, *Kitâbü'l-İstibşâr*, 1/128-131; Şerîf İdrîsî, *Nüzhëtü'l-müştaşîk*, 1/259-270; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/339; Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, 80-82.

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8/373-374; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, 24/124-126.

2.3.3. Fâtımîler Devleti'nin Güç Kazanması

Benî Hilâl'in Kuzey Afrika göçünden sonra bölgedeki Fâtımî etkinliğinin arttığı görülmektedir. Bu durumun en bariz delili ise Muiz'in Abbâsîler adına okuttuğu hutbeyi bu göçün ardından tekrar Fâtımî halifeleri adına okutmasıdır. Zira o dönem hutbeler, siyasî bir içeriği muhtevasında barındıran metinlerdi. Bu metinlerde kimin ismi zikrediliyor ise bu durum onun bölgede etkin olduğunun bir nişanesiydi. Kısacası hutbelerin Benî Hilâl göçünden sonra Fâtımî halifeleri adına okunması, bu devletin bölgedeki hakimiyetini göstermektedir. Bununla birlikte hutbelerde Şîî içerikli metinlere de yer verilmesi, Fâtımî taraftarı Şîîlerin bölgede yeniden bir güç devşirdiğini gözler önüne sermektedir.⁴⁶

Fâtımîlerin bölgedeki etkinliği sadece siyasî çerçevede kalmamış; bilakis ekonomik hayatı da kapsamıştır. Nitekim daha önce Fâtımî sikkelerini tedavülden kaldıran, Fâtımî para biriminin kullanımını yasaklayan ve buna riayet etmeyen halka çok ağır cezalar uygulayan Zîrîler; Benî Hilâl göçünden sonra bu baskıcı tavrından vazgeçmiştir. Bu göçle birlikte İfrîkiye bölgesindeki Fâtımî sikkeleri tedavüle girmiş; Fâtımî para birimi belki de hiç olmadığı kadar değer kazanmıştır.⁴⁷

Sonuç

On birinci yüzyılın ortalarında batı istikametinde gerçekleşen Benî Hilâl göçünün altında birçok sebep yatmaktadır. Yıllardır bedevî kimliğini kaybetmeyen kabile mensupları, göçü bir yaşam tarzı haline getirmişlerdi. Dolayısıyla bir bölgedeki siyasî ve ekonomik sıkıntılar kabile mensuplarının farklı diyarlara yönelmesine zemin hazırlamıştır. Bu sıkıntılar neticesinde yeni yurt aramaya koyulan Benî Hilâl'in Fâtımîler Devleti tarafından desteklenmesi göçü hızlandırmıştır. Fâtımîler de bu göçle birlikte kendisine husumet besleyen Zîrîler Devleti'ni cezalandırmayı hedeflemiştir. Her ne gerekçe ile olursa olsun bu göç hem kabile üyelerinin hem de Fâtımîlerin işine gelmiştir. Bu durumu göçün sonuçlarında müşahede etmek mümkündür.

Benî Hilâl göçünün birçok siyasî, sosyal ve ekonomik sonucu olmuştur. Bu göç siyasî bakımdan en çok Zîrîleri etkilemiştir. Nitekim bu göçten sonra bahsi geçen devlet zayıflama dönemine girmiştir. Benî Hilâl'in Zîrîlerin başşehri Kayrevân'ı işgal etmeleri, İfrîkiye'nin birçok şehri talan etmeleri, bölge halkının mallarını gasp etmeleri devletin düştüğü aciziyeti göstermektedir. Halk da olayları böyle değerlendirmiş olmalı ki Benî Hilâl'in Kayrevân'ı işgal etmesinden sonra Cezayir veya Sudan topraklarına göç etmişlerdir. Bu göçlerle birlikte bölgenin bilgi ve birikimi de kaybolup gitmiştir.

Zîrîlerden sonra Benî Hilâl göçünden siyasî bakımdan en çok etkilenen devlet Hammâdîler olmuştur. Benî Hilâl'in zulmünden kaçan bedevî Berberiler Hammâdî topraklarına göç etmişler; bu durum farklı siyasî, sosyal ve ekonomik sorunları beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte Hammâdîler Hilâl Araplarıyla giriştikleri savaşlarda büyük kayıplar vermiştir. Benî Hilâl ile baş edemeyeceğini anlayan Hammâdîler çareyi uzun yıllar devlet merkezi olarak buldukları Kal'atü Benî Hammâd şehrinde çıkmakta bulmuştur. Zira bu şehir, Hilâl Araplarının ikamet ettiği alana çok yakın ve dolayısıyla bu kabileden gelebilecek saldırılara açık bir yerdi. Fakat Hammâdîlerin yeni idarî merkezleri olan Bicâye şehri, Cezayir'in kuzeybatısında ve Benî Hilâl'in yaşadığı bölgeye oldukça uzak bir konumda bulunmaktaydı.

Bu göçten en fazla kârlı çıkan devlet ise Fâtımîler olmuştur. Zira bu devlet Hilâl Araplarının

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8/265-266; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/277-278; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/19; Makrîzî, *İtti'âzü'l-hunefâ*, 2/217.

⁴⁷ Hâdî, *ed-Devletü Sanhâciyyetü*, 2/149-152.

İfrîkiye göçüyle birlikte düşmanları olan Zîrîleri cezalandırmıştır. Bununla birlikte kabile mensuplarının bölgede Fâtımîler lehine propaganda faaliyeti yürütmeleri ve hutbelerin Fâtımî halifeleri adına okunması bu devletin bölgedeki siyasî gücünün arttığını göstermektedir. Bölgede Fâtımî sikkelerinin tekrar tedavüle sokulması ve halkın Fâtımî para birimiyle ticaretini sürdürmesi ekonomik bakımdan bu devleti bölgede güçlü kılmıştır. Ancak kabile mensuplarının tüm çabalarına rağmen Fâtımîlerin, bölgedeki siyasî ve ekonomik üstünlüğünü uzun vadede muhafaza edemedikleri görülmektedir.

Kaynakça

- Azîzî, Hasan b. Ahmed Muhellibî el-Azîzî. *Kitâbu'l-Azîzî (el-Mesâlik ve'l-memâlik)*. Dimeşk: li't-Tabâati ve'n-Neşri ve't-Tevzîi, 2006.
- Behtâvî, Kâsimî. "el-Hicretü'l-hilâliyyetü ilâ's-sahrâi'l-Afrîkiyyeti(el-esbâbu ve'l-in'ikâsâtü)". *Mecelletü's-sâviratü li'd-dirâseti'l-insâniyyeti ve'l-ictimâiyyeti* 1 (2015), 53-63.
- Bekrî, Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1992.
- Bekrî, Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî. *Mu'cemü me'sta'cem min esmâ'î'l-bilâd ve'l-mevâzi' (mevâkı')*. 4 Cilt. Beyrût: Âlemü'l-Kütubi, 3. Basım, 1982.
- Çağlayan, Savaş. "Göç Kuramları Göç ve Göçmen İlişkisi". *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17 (01 Aralık 2006), 67-91.
- Hâdî, Rûhî İdrîs. *ed-Devletü Sanhâciyyetü (târîhu ifrîkiyyetü fi ahdî Benî Zîrî)*. çev. Hammâdî es-Sâhilî. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1992.
- Hâdî, Seyyid Yûsuf (ed.). *Hudûdu'l-âlem mine'l-meşriki ilâ'l-mağribi*. Kâhire: Dâru's-Sekâfe, 2003.
- Hasan, Muhammed. *el-Medîne ve'l-Bâdiye bi-İfrîkiyye fi'l-ahdî'l-Hafsî*. 2 Cilt. Tunus: Camiatu Tunus, 1999.
- Hemdânî, Ebû Muhammed Lisânü'l-Yemen el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb el-Hemdânî el-Bekilî el-Erhâbî. *Sıfatü Cezîreti'l-'Arab*. Leiden: Matbaatu'l-Beril, 1884.
- Herevî, Ebü'l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Alî el-Herevî el-Mevsilî. *Kitâbü'l-İşârât ilâ ma'rifeti'z-ziyârât*. Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyyeti, 2003.
- Himyerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün'im es-Sanhâcî el-Himyerî. *er-Ravzü'l-mi'târ fi haberî'l-aqtâr*. ed. İhsân Abbâs. Beyrût: Müessesetü Nâsır li's-Sekâfeti, 2. Basım, 1980.
- Hizmetli, Sabri. "Karmatîler". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 09 Temmuz 2023. <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/karmatiler>
- İbn Abdülhak el-Bağdâdî, Ebü'l-Fezâil Safıyyüddîn Abdülmü'min b. Abdilhak b. Abdillâh el-Bağdâdî. *Merâşidü'l-ittilâ' 'alâ (fi) esmâ'î'l-emkine ve'l-bikâ'*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ceyl, 1991.
- İbn Fazlullah el-Ömerî, Şihâbüddîn (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh el-Ömerî. *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâliki'l-emşâr*. 27 Cilt. Abu Dabi: Mecmeu's-Sekâfi, 2002.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Kitâbü'l-'İber ve dîvânü'l-mübtedei ve'l-haber*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikri, 2000.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsim Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî. *Şüretü'l-arz*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdir, 1938.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *Cemheretü ensâbi'l-'Arab*. ed. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Kâhire: Dâru'l-Maârif, 5. Basım, 1982.
- İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsim Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*. Beyrût: Dâru Sâdir, 1889.
- İbn İzârî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İzârî el-Merrâkûşî. *el-Beyânü'l-muğrib fi (ihtişâri) aḥbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. ed. G.S. Golan ve Levi Provençal. 3 Cilt. Beyrût: Dâru's-Sekâfe, 1980.
- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî. *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısr ve'l-Kâhire*. ed. Cemâleddin eş-Şeyyâl - Fehîm Muhammed Şeltût. 16 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütubi, 1972.
- İbnü'l Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî. *Kitâbü'l-Büldân*. ed. Yûsuf el-Hâdî. Beyrût: Âlemü'l-Kütubi, 1996.
- İbnü'l Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Küfî. *Cemheretü'n-neseb*. ed. Nâcî Hasan. Beyrût: Âlemü'l-Kütubi, 1986.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târîh*. 11 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyyeti, 1987.
- İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer. *Harîdetü'l-'acâ'ib ve ferîdetü'l-ğarâ'ib*. ed. Onur Mahmûd Zenâfî. Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'l-İslâmiyyeti, 2008.

- İshâk el-Müncem, İshâk b. Hüseyin el-Müncem. *Âkâmü'l-mercân fi zikri'l-medâini'l-meşhûveri fi külli mekân*. ed. Fehmî Said. Beyrût: Âlemü'l-Kütubi, 1988.
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*. Kâhire: Heyetü'l-Ammetü likusûri's-Sekâfeti, ts.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî. *Nihâyetü'l-ereb fi ma'rifeti ensâbi'l-'Arab*. ed. İbrâhîm el-Ebyârî. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânîn, 2. Basım, 1980.
- Kazvîni, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerıyyâ b. Muhammed b. Mahmûd. *Âşârü'l-bilâd ve aḥbârü'l-'ibâd*. Beyrût: Dâru Sâdır, 2007.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed el-Makdisî. *Kitâbü Aḥseni't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-eḳâlîm*. Beyrût: Dâru Sâdır, 1991.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî. *el-Beyân ve'l-i'râb bi-men nezele arza Mısr mine'l-a'râb*. ed. Abdünnâim Zayfî Osman Abdünnâim. Kâhire: Mektebetü'r-Ravzatü'ş-Şerîfeti lilbahsî'l-İlmiyyeti, 2006.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fi) zikri'l-ḥıtaṭ ve'l-âşâr*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyyeti, 1997.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî. *İtti'âzü'l-ḥunefâ' bi-aḥbâri'l-e'immeti'l-Fâtımiyyîn el-ḥulefâ'*. ed. Cemâleddin eş-Şeyyâl - Muhammed Hilmî Muhammed Ahmed. 3 Cilt. Kâhire: Meclisu'l-a'lâ lişuûni'l-İslâmiyyeti, 1971.
- Merrâkuşî, Kâtib Merrâkuşî. *Kitâbü'l-İstibşâr fi 'acâ'ibi'l-emşâr*. Bağdât: Dâru'ş-Şuûnu's-Sekâfiyyeti, 1986.
- Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî. *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*. ed. Muhammed Alî Beydûn. 33 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyyeti, 2004.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî. *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*. ed. Muhammed Berkât vd... 23 Cilt. Şam: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013.
- Şerîf İdrîsî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkillî. *Nüzhetü'l-müşâṭak fi'ḥtirâkı'l-âfâk*. Beyrût: Âlemü'l-Kütubi, 1988.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-Taberî el-Bağdâdî. *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*. 11 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Maârif, 2. Basım, 1967.
- Ya'kübî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-. *Kitâbü'l-Büldân*. Beyrût: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyyeti, 2001.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemü'l-büldân*. 7 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 2. Basım, 1995.
- Yaman, Fatih. *Göç ve Toplum*. İstanbul: Ketebe, 2019.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(ṭabakâtü'l-)meşâhîr ve'l-a'lâm*. ed. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 52 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, 2. Basım, 1993.